

När offentligheten förändras

Yttrandefriheten, medierna och nyhetsförmedlingen

Ulla Carlsson

Det är snart 250 år sedan Sverige fick världens första yttrandefrihetslag genom tryckfrihetsförordningen 1766 med förbud mot censur och regler för offentliga handlingar. För några minuter kan det vara värt att vända blicken till den tid då den svenska tryckfrihetsförordningen tillkom. Anders Chydenius tillskrivs vara den som drev igenom lagen. Den som formulerade de bakomliggande principerna var Peter Forsskål. Båda kom från Finland.

§21

Ändtelingen är ock det en wigtig rättighet i ett fritt samhälle, att fritt få bidraga till det allmännas wäl. Men skal det ske, så måste samhällets tillstånd kunna blifwa bekant för hwar och en, och hwar en fritt der om få yttra sina tankar. Der det saknas är friheten ej wärd sitt namn. /.../ (Peter Forsskål: *Tankar om borgerliga friheten*. Tryckt hos Lars Salvius i Stockholm, november 1759, Atlantis 2009)

Dessa ord skriver Peter Forsskål 1759 i den 21:a och sista paragrafen i skriften *Tankar om borgerliga friheten*. Här förebådar Peter Forsskål den moderna förståelsen av offentligheten där medierna spelar en avgörande roll.

Skriften, som utgavs av Lars Salvius i Stockholm – även han med en bakgrund i Finland – fick oväntat tryckstillstånd för en censurerad version, som nästan direkt förbjöds och beslagtogs. Av 500 spridda exemplar kunde 79 förstöras – och det förekom många avskrifter av boken.

Forsskål utmanade hela det etablerade samhället. Han trakasserades hårt för ”oförnuftiga satser, ledande icke mindre till irriga, än missnöjda och vidriga tankar om rikets regeringssätt” hette det (von Vegesack 2009). Så händer även i våra dagar. I det läget lämnade Forsskål landet och på Carl von Linnés uppdrag åkte han till Arabiska halvön. Där dör han i malaria 31 år gammal.

Forsskåls 21 paragrafer i *Tankar om borgerliga friheten* innehåller i det närmaste alla de rättigheter som trettio år senare återfinns i den franska deklARATIONEN om människans och medborgarens rättigheter 1789.

Peter Forsskål, född 1732 i Helsingfors hann med mycket i sitt korta liv. Han var filosof, teolog, botaniker, zoolog och orientalist – han studerade arabiska och hebreiska. Forsskål var en av Linnés lärjungar och ansågs som mycket begåvad, briljant, men besvärlig – självsvåldig kanske är ordet. Linné namngav brännässlan efter Forsskål. Den

latinska beskrivningen – tenacissima, hispida, adhaerens, uncinata – betyder hårdnackad, vild, envis och kantig.

Forsskål hade stor tilltro till vad kunskap och fritt åsiktsutbyte, det fria ordet, betyder för samhällsutvecklingen. Han menade att yttrandefrihetens uppgift är att skapa 'ett upplyst publikum' – den allmänna opinionen var ett grundläggande mål.

Det kan tyckas orealistiskt i den tid som var och det stod även i motsättning till andra tänkare inom upplysningen, t ex Voltaire, som hävdade att det var svärdet som bestämde staternas utveckling inte ordet.

Men i ett långsiktigt perspektiv hade Forsskål rätt. Det finns ett samband mellan samhällsutveckling och yttrandefrihet – det handlar om ömsesidig påverkan. Därför har Peter Forsskåls ord fortfarande mening. Och vi skulle nog behöva lite mer av det kynne och kurage som drev honom för 260 år sedan.

Forsskåls ord är en påminnelse om att samhället förändras men vissa fundament består och det gäller inte minst rätten till frihet att tänka, att tala, att läsa, att lyssna, att skriva, att kommunicera med andra. Stadfäst i FNs deklaration om de mänskliga rättigheterna 1948.

Yttrandefriheten är dock ingen obegränsad rätt, den medför ansvar och skyldigheter, all diskussion om yttrandefrihet innebär överväganden om var gränserna ska dras. En diskussion som hör hemma i det offentliga rummet.

Medierna och nyhetsförmedlingen: en offentlighet i förändring

När yttrandefriheten behandlas kan inte medierna förbigås. Oberoende medier och pluralism är ett fundament i demokratin – oavsett publicering offline eller online.

Medierna har länge fungerat som central informationskälla, som 'watchdog' och som forum för samhällsdebatt – ett offentligt rum. De har haft en avgörande roll i förmedlingen av det offentliga samtalet. Nyhetsförmedlingen har varit dess mittpunkt.

Digitaliseringen med en tilltagande kommersialisering och långtgående mediekonvergens omskapar kommunikationssystemet vad gäller såväl tid och rum som socialt beteende. Och det offentliga samtalet ändrar karaktär, bl a genom de sociala medierna – detta missvisande ord (medierna har alltid varit sociala).

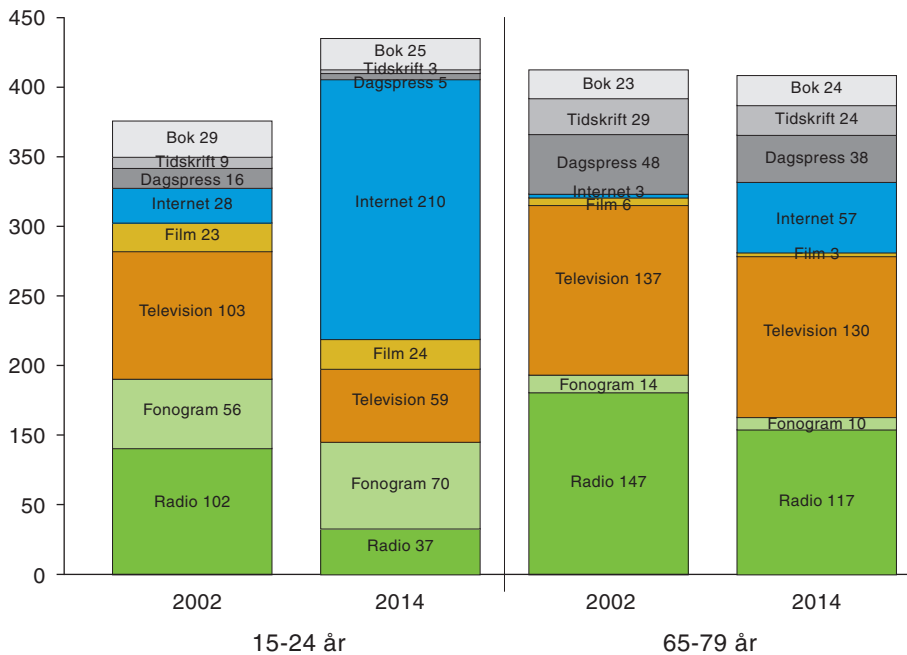
Idag ägnar vi mer än hälften av vår fritid åt medierna. TV-tittande är fortfarande den enskilt mest dominerande fritidssysselsättningen men bland unga vuxna har sociala medier övertagit den rollen (*Nordicoms Mediebarometer 2014*).

Utvecklingen går mycket snabbt. För fem år sedan var det några få procent av förskolebarnen som dagligen använde internet. Idag har 60 procent av tvååringarna börjat använda Internet. 75 procent av treåringarna är dagliga användare och över 90 procent av sjuåringarna (*Internet och Svenskarna 2014*). Det påverkar såväl kommunikation som lärande och detta måste vuxna och samhället förhålla sig till och det kräver omprövning i många avseenden samt betydligt mer holistiska perspektiv.

De unga väljer *vad, när och hur* de vill titta, lyssna eller läsa. Det ger ett annat mönster än tidigare. Ett minskat radiolyssnande, ett minskat läsande av dagstidningar och böcker, och ett minskat tittande på tv – främst på kommersiella kanaler – kan avläsas (*Nordicoms Mediebarometer 2014*).

De sociala medierna skapar nya dimensioner och möjligheter – och dilemman.

Figur 1. Bruttotid som ägnas åt medier 2002 och 2014 bland 15 till 24-åringar och 65 till 79-åringar (minuter)

Förutsättningarna för mediernas funktioner har därmed förändrats och det för demokratin så centrala offentliga rummet – utifrån föreställningen att offentligheten rör sambandet mellan medier, demokrati och medborgarligt engagemang.

Dagens offentlighet rymmer inte bara de traditionella medierna och opinionsbildarna utan här återfinns också ett komplext samspel mellan makthavare, lobbyister, pr-konsulter, informatörer, journalister och medborgare i sociala medier och olika plattformar online som kommenterar, diskuterar, förmedlar utsagor och nyheter.

Ett samspel som leder till förskjutningar i samhällets maktstrukturer, som påverkar grundvalarna för mediernas frihet och självständighet.

För de unga har de sociala mediernas popularitet att göra med *identitetsskapande* – att skapa och behålla nya relationer som delar ens intressen – att tillhöra en grupp. De växer upp i en mediemiljö som premierar visualitet, socialitet och mobilitet. Sättet att använda medier ingår i ett komplext samspel mellan de unga och dess omgivning som uttrycks i nya sätt att lära, handla, kommunicera och umgås med varandra. Det blir allt svårare att skilja mellan medier och andra vardagliga aktiviteter och den skillnaden är heller inte viktig för dem själva. (Persson & Sjöberg 2014) Det är i förstone innehåll och inte medier som står i fokus.

Dagens kommunikationssamhälle har en enorm potential. Medier och kommunikation representerar sociala och kulturella resurser som kan utveckla och stärka människor både vad gäller personlig utveckling och utveckling som medborgare utifrån ett demokratiperspektiv. Det handlar inte minst om mångfald, öppenhet och vidsynthet.

Vi har tillgång till kunskap och skeenden som har varit bortom vår horisont för inte särskilt längesedan, och vi kan göra våra röster hörda på många olika sätt över många olika gränser. Med den utgångspunkten har möjligheterna att yttra sig fritt aldrig varit större.

Men dagens situation har också implikationer och det gäller inte bara övervakning, kontroll, hatuttryck och olika typer av hot. En paradox uppstår: ju mer fria vi uppfattar oss på internet desto mer kontrollerade kan vi vara. Integritet och säkerhet är centrala aspekter i nätanvändningen.

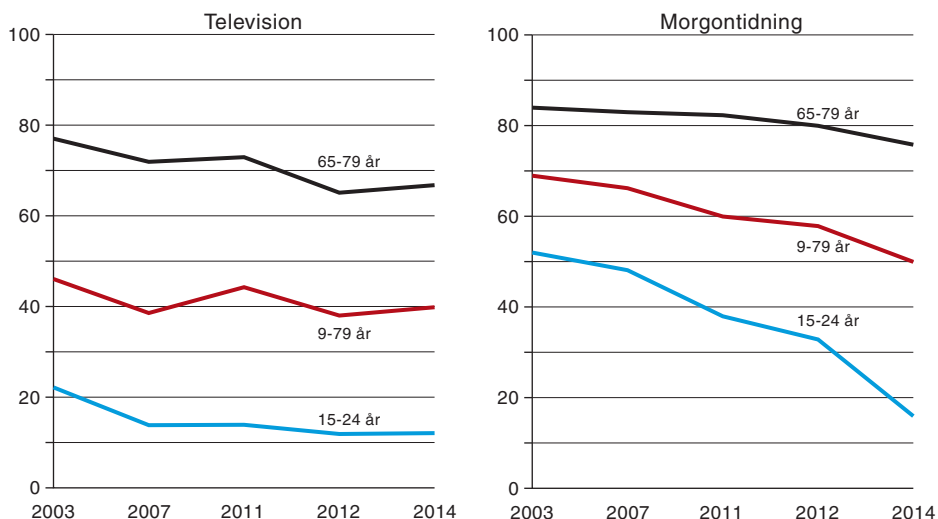
Den demokratiska processen bygger på medborgarnas kunskap och medvetenhet om samhällets tillstånd – som Forsskål skrev 1759. Det är en förutsättning för konstruktiva politiska lösningar och ett fungerande civilsamhälle.

Men när var och en har möjlighet att skapa sin egen referensram efter egna intressen och preferenser – skapa sina egna flöden – så innebär det ofta att man ställer sig utanför andra. Ett allt mer omfattande medieutbud får till följd att skillnaderna ökar mellan olika grupper vad gäller användningen av medier. Det gäller speciellt nyhetsmedier.

Detta måste vi förhålla oss till och det kräver prövning av många axiomer om mediernas roll och villkor i samhället.

För de som är intresserade av politik och samhälle har det aldrig varit så enkelt att hitta kvalificerad information som nu, vilket innebär att flera också ökar sin nyhetskonsumtion. För dem som inte är intresserade av politik och samhälle har det aldrig varit så enkelt att undvika sådan information – eller att bli desinformerade eller manipulerade. (Strömbäck 2013, 2014)

Figur 2. Nyhetskonsumtion – TV och morgontidningar i olika åldersgrupper 2003-2014 (procent)

Självklart är det enastående med alla nya möjligheter att finna information och kunskap, delta i samhällsdebatten och förverkliga sig själv. Men som flera, inte minst demokratiforskaren Jesper Strömbäck har påpekat, är det problematiskt att skillnaden i användningen av medierna och i synnerhet nyhetsmedier ökar. Något som medför risk för ökade kunskaps- och deltagandeklyftor, minskad social sammanhållning och ökad ojämlikhet mellan samhällsklasser. (Strömbäck 2013, 2014)

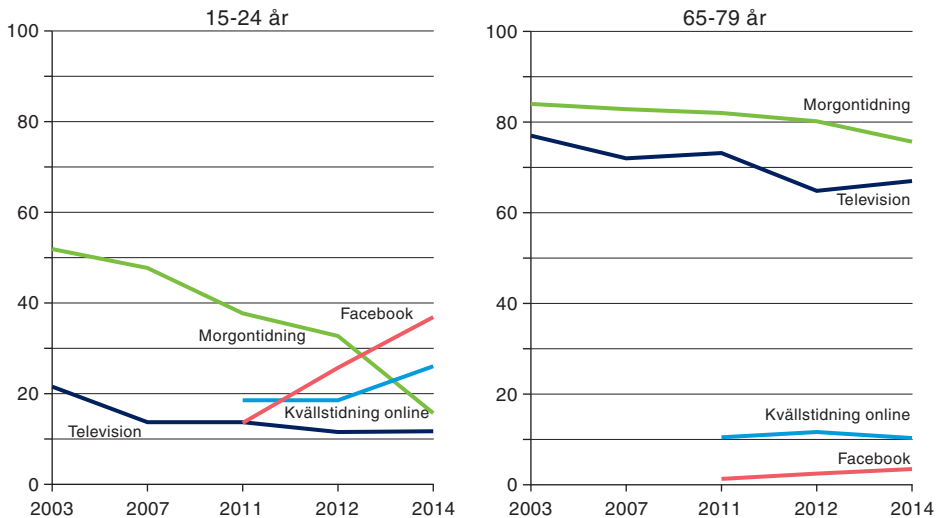
Frågan vad det betyder för demokratin måste ställas?

Nyhetssändningar med fasta tablåtider i tv har länge varit ett viktigt bidrag till medborgerlig kompetens (civic competence). Det visar jämförande studier som innefattar de

nordiska länderna och länder som USA och Storbritannien. Hög sådan mediekonsumtion gör att kunskapsklyftorna inte är lika stora som i länder där denna är låg. Här har public service-medierna spelat en avgörande roll. (Iyengar & Curran 2009)

Vad innebär det att många och särskilt unga människor idag allt oftare hämtar nyheter via länkar på sociala medier, främst via Facebook. Det kompenserar inte för nedgången att hämta nyheter i traditionella medier. (*Nordicoms Mediebarometer 2014*)

Figur 3. Nyhetskonsumtion traditionella medier och online-medier i olika åldersgrupper 2003-2014 (procent)

Och nyhetsvärderingen förskjuts från redaktioner till publiken. Så har det i någon mening alltid varit men i dagens enorma medieutbud ständigt tillgängligt blir det mycket mer påtagligt.

Begreppet 'nyheter', har också en annan betydelse i dagens unga generation. Tidigare generationer har förknippat nyheter med samhälle, politik och ekonomi i blickpunkten. Men för de unga har nyheter en mycket bredare innebörd. En majoritet av de nyheter som unga hämtar från nätet handlar inte om samhället (*Nordicoms Mediebarometer 2014*). Flera företrädare för stora medier arbetar idag efter devisen att det är den identitetsskapande potentialen i en nyhet som är avgörande för genomslag.

En demokrati kan inte fungera utan välinformerade och engagerade medborgare med ett kritiskt förhållningssätt, och välinformerade medborgare kan inte existera utan trovärdiga medier och en granskande journalistik av god kvalitet. Detta bygger på ett förtroende mellan medierna och medborgarna. Så har länge varit självklart.

Men hur förhåller vi oss till detta axiom idag. Hur hanteras det av mediebranschen, politiken, civilsamhället, utbildningen och forskningen.

Mediebranschen talar om sin egen kris och söker febrilt hållbara lösningar i en svår omställningsfas men irrvägarna synes många. Vilka konsekvenser får det för den kvalificerade journalistiken – när redaktionerna rationaliseras i allt snabbare takt; när utrikeskorrespondenter tas bort och det sparas på undersökande journalistik. Informatörer, lobbyister, pr-konsulter blir allt fler medan journalisterna blir färre – de som med ett kritiskt öga ska granska såväl det privata som offentliga. Det är ett demokratiskt dilemma.

Och hur rustar journalistutbildningen dagens journaliststudenter att utöva kvalitetsjournalistik i det medielandskap och den mediekultur som de snart ska verka i.

Politiken står tämligen handfallen mitt i digitaliseringen – mediepolitiken som är central i demokratins politik. Den har svårt att hantera hur man ska kunna vara steget före eller åtminstone jämsides när utvecklingen till synes bara springer förbi och de politiska regelverken ofta utgår från *en* teknisk distribution utan koppling till mediekonvergensen. Digitaliseringen tycks göra politiken oförmögen att handla.

Det handlar bl a om att finna en fungerande finansieringsmodell för public service-medier som är anpassad till ett digitaliserat medielandskap och som garanteras ett oberoende från kommersiella och politiska intressen.

Det handlar om prövning av stödordningar för dagspress, tidskrifter, böcker, film, etc. Kort sagt värna oberoende medier och pluralism – en nyckelfråga för demokrati. Att försvara offentligheten. För detta krävs såväl ny kunskap, utbildning, eftertanke och samtal som konsekvensanalyser och utblick mot andra länder.

Ytterst handlar det om frågan vilket samhälle vi vill ha. Svaret bestämmer synen på medierna – och därmed också stödet till medierna.

Medie- och informationskunniga medborgare: utbildning och folkbildning

Grundläggande för att möta förändringarna i kommunikationssamhället är utbildning och kunskapsutveckling. En medie- och kommunikationskultur som genomgår så stora förändringar måste bestå av mycket *medie- och informationskunniga medborgare* med ett kritiskt öga. För det behövs många olika kunskaper och färdigheter.

Men för att kunna tillskansa sig den kunskapen måste medborgarna kunna tala, läsa och skriva. Vi vet att grundläggande för demokratiutveckling är en god skola lika för alla.

Medie- och informationskunnighet är tveklöst en nyckelkompetens i dagens samhälle – något som vi i den mest uppkopplade delen av världen inte fullt ut synes förstå. Det handlar i högsta grad om utbildning – och folkbildning.

Utifrån ett globalt perspektiv ser vi dagligen hot mot yttrandefriheten och förmedlingen av nyheter, t ex nya former av politisk censur, självcensur, övervakning och kontroll, gatekeeping, desinformation, terrorism, antiterrorlagar och andra hot mot journalister – även mord på journalister – samt olika kommersiella hinder. Att utsättas för hot och hat tillhör journalisternas vardag även här hemma.

Den pågående digitaliseringen och globaliseringen har inte bara förändrat mediernas funktioner utan också strukturer avseende styrning och marknad med nya typer av transnationella bolag, bl a med övervakning som affärsidé.

Det finns idag ett antal stora medie- och kommunikationsföretag som inte upprätthåller något som helst ansvar inför samhället och dess medborgare utan istället endast svarar gentemot marknaden eller den politiska makten. Idag är det dock inte helt lätt att skilja mellan statlig och kommersiell bevakning.

Det pågår en kamp för ett öppet och fritt Internet – mot övervakning, kontroll och censur – riktad både till regeringar och privata företag. Detta är en del av globaliseringsprocessen och betonar än mer att medie- och informationskunniga medborgare idag är en förutsättning för demokratisk utveckling.

Sverige är ett av de mest teknologiintensiva och 'uppkopplade' länderna i världen och med en digital agenda vars målsättning är att vara bäst på att använda digitaliserings möjligheter – trots det, så är utbildningen i medie- och informationskunnighet fortfarande eftersatt. Detta är oroande – inte minst från ett demokratiperspektiv.

Vi har varit mer upptagna av att bli teknologikunniga än mediekunniga. Det är stor skillnad mellan dessa begrepp. Att vara teknologikunnig eller digitalt kunnig är en del av många förmågor som krävs för att vara *medie- och informationskunnig*.

Förutom tillgång till medier och kommunikation med allt vad det innebär, gäller det kunskap om hur medierna fungerar, hur de skapar mening, hur medie- och kommunikationsindustrin är organiserad, de mål mot vilka de arbetar och dess konsekvenser och hur de tjänar sina pengar.

Och inte minst vikten av källkritik, att kunna filtrera fram och klassificera information ur det stora flödet av data och att kunna tolka bilder – idag är texten underordnad bilden.

Men det räcker inte. Att vara medie- och informationskunnig är också att ha god kunskap om hur olika medier kan användas för kreativa uttryck – att producera eget medieinnehåll – att uttrycka sig på många olika sätt genom ord, bild och ljud.

Och inte minst innebörden av att vara en del av det offentliga rummet. Hat, mobbing och sexism på nätet är återkommande temata i dagens samhällsdebatt. Det finns ett uppenbart behov av mer kunskap vad gäller personlig integritet, skydd av privatliv och datasäkerhet samt upphovsrättsliga frågor.

Dagens utmaning ligger därmed i att utveckla 'policies' som balanserar de två målen: *att maximera möjligheterna och att minimera riskerna* i den digitala mediekulturen. Och när de unga står i blickpunkten påminna om slutorden i en svensk debatt 1939 om radions roll: "Alla tiders ungdom är av bästa skrot och korn. Det kommer blott an på tiden själv, vad den har att bjuda de unga." (*Radio*, no 1, 1939)

Till slut...

Vi har som synes en rad förhållanden att beakta om vi ska kunna hantera de komplexa yttrandefrihetsfrågorna – och inte minst de som rör mediernas frihet och förmedlingen av nyheter till samhällets medborgare. Då gäller det att inte låta sig skrämmas av det faktum att frågor om yttrandefrihet och pressfrihet är bland de mest politiserade frågorna på den internationella agendan.

Lösningar på dagens problem måste uppmärksammas på flera olika nivåer – lokalt, nationellt, regionalt, globalt – i dialog med varandra. En ökad dialog i en *offentlighet* är en nödvändighet i dagens samhälle där många olika kulturer, traditioner och politiska uppfattningar existerar sida vid sida. Men samtalet är satt på undantag trots alla superlativer och förhoppningar om det motsatta i dagens kommunikationssamhälle. Yttrandefrihet, medier och samtal hör intimt samman.

Så till slut låt Forsskåls inledande ord bli en påminnelse om att tystnad är ett av de allvarligaste hoten mot demokrati och frihet.

Referenser

- Askenius, T. & Stubbe Østergaard, L. (Eds) (2014) *Reclaiming the Public Sphere. Communication, Power and Social Change*. Hampshire: Palgrave (Palgrave Studies in Communication for Social Change).
- Carlsson, U. (Red) (2014) *Nordicom's Mediebarometer 2013* [Nordicom's Media Barometer 2013]. Göteborg: Nordicom, Göteborgs universitet.
- Carlsson, U. (Red) (2014) *Medie- och informationskunnighet I Norden. En nyckel till demokrati och yttrandefrihet* [Media and information literacy. A key to democracy and freedom of expression]. Göteborg: Nordicom, Göteborgs universitet.
- Castells, M. (2009) *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Forsskål, P. (2009) *Tankar om den borgerliga friheten* (originalmanuskript med bakgrundsteckning av T. Vegesack). Stockholm: Atlantis.
- Graham, M. & Dutton, W.H. (Eds) (2014) *How Networks of Information and Communication are Changing Our Lives*. Oxford: Oxford University Press.
- Gustafsson, L. (2014) *Sluta bråka. Dags för dialog i politiken*. Stockholm: 33 sidor.
- Habermas, J. (2006) Political Communication in Media Society: Does Democracy Still Enjoy an Epistemic Dimension? *Communication Theory* 16(2006)411-426
- Internet och svenskarna 2014* (2014) SE/Internetstatistik 2014 (<http://www.soi2014.se/>)
- Iyengar, S. & Curran, J. (2009) *Media Systems, News Delivery and Citizen's Knowledge of Current Affairs*. SSRN (<http://publicsphere.ssrc.org/iyengar-curran-media-systems-news-delivery-and-citizens-knowledge-of-current-affairs/>)
- Persson, M. & Sjöberg, U. (2014) 'TV:n kommer att vara kvar. Barn och unga i ett nygammalt medielandskap.' [Television will remain. Young people in a new and old media landscape]. In: *Mediebarometern 2013*. Göteborg: Nordicom, Göteborgs universitet.
- Shehata, A. & Wadbring, I. (2012) 'Allt fler står utanför nyhetsvärlden'. I L. Weibull, H Oscarsson & A. Bergström (Red) *I framtidens skugga*. Göteborg: SOM-institutet, Göteborgs universitet 2012
- Strömbäck, J. (2013) *Svenska framtidsutmaningar. Slutrapport från regeringens Framtidskommission*. Stockholm: Fritzes.
- Strömbäck, J. (2014) 'Medieutvecklingen en demokratifråga' [Media Development is about democracy]", In Carlsson, U. (Red): *Nordicom's Mediebarometer 2013* [Nordicom's Media Barometer 2013]. Göteborg: Nordicom, Göteborgs universitet.